

مجتمع آموزش عالی فقه

مدرسه عالی فقه تخصصی

رساله دکتری

رشته فقه تربیتی

عنوان:

رفق و مدارا در تربیت از دیدگاه فقه امامیه

استاد راهنما: حجت‌الاسلام و المسلمین علی سائلی

استاد مشاور: دکتر مجید طرقي

دانش‌پژوه:

محمد لطیف مطهری

کد تحصیلی: ۱۲۵۲۷۶۳

تاریخ دفاع: ۱۴۰۱/۳/۳۰

مسئولیت مطالب مندرج در این رساله بر عهده نویسنده است.

هرگونه استفاده از این پایان‌نامه با ذکر منبع، اشکالی ندارد و نشر آن بدون اجازه از جامعه المصطفی^(ص) العالمیه ممنوع می‌باشد.

تقدیر و تشکر:

بعد از حمد و سپاس بی پایان خداوند متعال بر خود لازم می‌دانم از باب « مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ » از استاد معزز حضرت آیت‌الله اعرافی «زید عزه»، استاد گرامی حجه الاسلام و المسلمین جناب آقای علی سائلی «زید عزه» به عنوان استاد راهنما و استاد محترم دکتر مجید طرقی «زید عزه» به عنوان استاد مشاور که از راهنمایی‌ها و مشاوره‌های ارزنده ایشان جهت هر چه بارورتر شدن این نوشته کمال استفاده را بردم، صمیمانه تشکر و قدردانی نمایم. از خداوند متعال، طول عمر و توفیقات روزافزون برای ایشان مسألت دارم.

همچنین از حجج اسلام دکتر عباسی «زید عزه» ریاست محترم جامعه المصطفی العالمیه، دکتر تلخابی «زید عزه» ریاست مجتمع آموزش عالی فقه، دکتر برجی «زید عزه» مدیریت مدرسه فقه تخصصی و اساتید بزرگواری گروه فقه تربیتی نهایت تشکر و سپاس را دارم.

تقدیم و اهداء:

۱. این اثر ناچیز تقدیم می‌شود به محضر شریف مهدی موعود، یوسف زهرا، منجی عالم بشریت، قطب عالم امکان امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف
۲. به والدین عزیزم (بویژه مادرم که رحمت خدا رفته) که همیشه دعای خیرشان، بدرقه راهم بوده و هست.

چکیده:

اسلام دینی جهان شمول است و مخاطبان قرآن کریم نه تنها مسلمانان، بلکه تمامی انسان‌هایی هستند که رسیدن به اوج کمالات انسانی و رستگاری، مقصود نهایی آنان است. یکی از اصول روابط تربیتی و اجتماعی که نقش بسیار سازنده و مؤثری را در بهبود زندگی خانوادگی و اجتماعی و معاشرت با مردم ایفا می‌کند، رعایت رفق و مدارا با دیگران است. سنت الهی نیز در امر تربیت، سهل‌گیری است چون دین اسلام از حرج و سختی به دور است. و هرکس را به اندازه وسعتش تکلیف می‌کند. تربیت دغدغه همه انبیاء، اولیاء و مصلحان بزرگ بوده و به کمک اصول و روش‌های متعدد تربیتی تلاش شده است تا این کار مهم به انجام برسد. هدف اصلی در تربیت، رشد دادن در جهت کمال یا اصلاح و بازداشتن از صفات و رفتار نادرست است. تمامی اقدامات تربیتی در راستا تحقق این هدف صورت می‌گیرد. برای این که تربیت دینی در مسیر درست خود به پیش برود و به اهداف خود برسد لازم است عناصر تشکیل دهنده ی نظام تربیت دینی واضح و منقح شود چرا که در غیر این صورت تربیت دینی در عمل از مسیر صحیح منحرف شده و گرفتار آسیب‌ها و لغزش‌های می‌شود. با روشن شدن دیدگاه اسلام درباره رفق و مدارا در تربیت دینی و حدود و ابعاد آن موجب مانع بسیاری از لغزش‌ها و آسیب‌های مرتبط می‌شود. لذا لازم است بررسی فقهی دقیق رفق و مدارا و مسایل پیرامون آن مورد تحقیق قرار بگیرد. به همین منظور در این رساله سعی شده است که دیدگاه فقه امامیه درباره رفق و مدارا در تربیت همین طور حکم فقهی رفق و مدارا در ساحت‌های مختلف تربیتی (اعتقادی، عبادی و عاطفی) را از خلال منابع و متون دینی کشف و استخراج نماید.

کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌ها درباره رفق و مدارا نوشته شده است ولی دیدگاه فقه امامیه در همه ساحت‌های تربیتی بحث و بررسی شده باشد یافت نمی‌شود. این پژوهش در قالب روش توصیفی، تحلیلی و اجتهادی به رعایت رفق و مدارا در ساحت‌های مختلف تربیتی (عبادی، اعتقادی و عاطفی) می‌پردازد و با طرح ادله مانند عقل، آیات، روایات، سیره و قواعد عامه فقهی، حکم فقهی رفق و مدارا در تربیت بیان می‌کند.

حکم فقهی که از مجموع ادله قرآنی، روایی، عقلی و سیره عقلا بدست آمده عبارت‌اند: رفق و مدارا در تربیت به حکم اولی رخصت است و استحباب دارد اما در صورتی که عدم رفق و مدارا در تربیت باعث به حرام افتادن و یا ترک واجبی از سوی متریان شود یا با عناوین ثانوی مانند عسر و حرج، نفرت و دشمنی، و القاء در مفسده همراه باشد رعایت رفق و مدارا عزیمت و بکارگیری رفق و مدارا در تربیت واجب خواهد بود. بر پایه ادله عقلی، نقلی و سیره عقلا، رعایت رفق و مدارا در ساحت‌های اعتقادی، عبادی و عاطفی مستحب موکد است اما خشونت در مقام تربیت نیز رعایت نکردن رفق و مدارا و توان جسمی، روحی و عاطفی متربی که منجر به ضرر شود حرام است. همچنین تحمیل و اجبار کردن متربی در ساحت‌های مختلف تربیتی سبب انحراف و اضلال متربی شود، این عمل هم حرام خواهد بود.

کلمات کلیدی: تربیت دینی، تربیت عبادی، تربیت اعتقادی، تربیت عاطفی، رفق، مدارا، اصل و روش

فصل اول

طرح پژوهش، مفاهیم و کلیات

طرح پژوهش	۲
۱. بیان مساله	۲
۲. اهمیت موضوع	۳
۳. اهداف پژوهش	۶
۴. نظریه پردازی یا نوآوری تحقیق	۶
۵. پرسش های پژوهش	۷
۶. پیشینه پژوهش	۷
الف: رفق و مدارا در مغرب زمین	۷
ب: رفق و مدارا در اسلام	۸
۷. روش تحقیق	۱۳
۸. محدودیت های انجام پژوهش	۱۳
گفتار اول: مفاهیم	۱۴
۱. معنی لغوی و اصطلاحی رفق	۱۴
۲. معنی لغوی و اصطلاحی مدارا	۱۵
۳. رفق و مدارا در اصطلاح قرآن و حدیث	۱۸
۴. معنی لغوی و اصطلاحی تربیت	۲۳
۵. تربیت دینی	۲۷
۶. مفاهیم مشابه و متقابل رفق و مدارا	۲۸
۷. معنی لغوی و اصطلاحی ساحت	۳۶
گفتار دوم: انواع ساحت های تربیتی	۳۷
۱. ساحت تربیت اعتقادی	۳۷
۲. ساحت تربیت عبادی	۳۷
۳. ساحت تربیت عاطفی	۳۷

۳۷	..... ۴.ساحت تربیت اخلاقی
۳۸	..... ۵. ساحت تربیت عقلانی
۳۸	..... ۶. ساحت تربیت اجتماعی
۳۸	..... ۷.ساحت تربیت جنسی
۳۸	..... ۸. ساحت تربیت جسمانی
۳۹	..... ۹.ساحت تربیت اقتصادی
۳۹	..... ۱۰. ساحت تربیت سیاسی

فصل دوم

دیدگاه فقه امامیه درباره اصل یا روش بودن و مرجع تشخیص رفق و مدارا در تربیت

۵۰	..... گفتار اول: اصل یا روش بودن رفق و مدارا
۵۱	..... الف:تعریف لغوی و اصطلاحی اصل:
۵۳	..... ب:تعریف لغوی و اصطلاحی روش:
۵۵	..... ج:تفاوت اصل و روش تربیتی
۵۷	..... گفتار دوم:رفق و مدرا بعنوان یک اصل تربیتی و ادله آن
۵۷	..... روایات
۵۷	..... ۱. موثقه عمر بن حنظله
۵۹	..... ۲. روایت عمار بن ابی الاحوص
۶۲	..... ۳.موثقه عبدالله بن سنان
۶۳	..... ۴.روایت محمد بن عمیر
۶۴	..... ۵.صحیحہ یونس بن رباط
۶۷	..... ۶.روایت مشاجعی
۶۷	..... ۷.روایت راوندی
۶۹	..... گفتار سوم:رفق و مدارا بعنوان یک روش تربیتی و ادله آن
۶۹	..... الف:روایات
۶۹	..... ۱. صحیحہ حلبی
۷۰	..... ۲.روایت عبْد العزیز قَرَاتِیسی

۷۱	..... ۳. روایت رساله حقوق
۷۲	..... ب: اصل تربیتی «اتقان روش‌های تربیتی»
۷۳	..... نظر نهائی
۷۴	..... گفتار چهارم: مرجع تشخیص مصادیق رفق و مدارا در تربیت
۷۴	..... الف: عرف عام
۷۵	..... ب: عرف خاص
۷۶	..... ج: رجوع به حاکم شرع
۷۸	..... جمع بندی:

فصل سوم

دیدگاه فقه امامیه درباره رخصت یا عزیمت بودن و عدم جواز رفق و مدارا در تربیت

۷۸	..... گفتار اول: بررسی ادله رخصت بودن رفق و مدارا
۷۸	..... مفهوم لغوی و اصطلاحی رخصت و عزیمت
۷۸	..... رخصت در لغت
۷۸	..... رخصت در اصطلاح فقه
۷۹	..... عزیمت در لغت
۷۹	..... عزیمت در اصطلاح فقه
۸۰	..... جمع بندی:
۸۱	..... بررسی ادله رخصت بودن رفق و مدارا
۸۱	..... الف: ادله عام
۸۷	..... جمع بندی:
۸۸	..... ب: ادله خاص
۱۰۶	..... جمع بندی:
۱۰۷	..... گفتار دوم: بررسی ادله عزیمت بودن رفق و مدارا
۱۰۷	..... الف: ادله عام
۱۱۷	..... ب: ادله خاص
۱۲۸	..... جمع بندی:

۱۳۰	گفتار سوم: بررسی ادله عدم جواز رفق و مدارا در تربیت
۱۳۰	دلیل اول: اصل تربیتی «وجوب صیانت»
۱۳۱	دلیل دوم: لزوم «مؤاخذه» و «تنبیه» در تربیت عبادی
۱۴۰	دلیل سوم: ادله جواز الزام و اجبار در تربیت
۱۴۳	دلیل چهارم: روایات امر به نماز و روزه
۱۴۵	دلیل پنجم: نظر فقها درباره تنبیه در تربیت
۱۴۹	نتیجه گیری نهایی فصل سوم

فصل چهارم

دیدگاه فقه امامیه درباره رفق و مدارا در ساحت های تربیتی

۱۴۵	گفتار اول: رفق و مدارا در ساحت اعتقادی و ادله آن
۱۴۶	الف: قرآن کریم
۱۴۹	ب: روایات
۱۵۷	ج: سیره عقلا
۱۵۸	د: سیره معصومین علیهم السلام
۱۶۰	ه: دیدگاه فقهاء درباره رعایت رفق و مدارا در تربیت اعتقادی
۱۶۳	گفتار دوم: رفق و مدارا در ساحت عبادی و ادله آن
۱۶۴	الف: قرآن کریم
۱۶۵	ب: روایات
۱۷۲	ج: سیره معصومین علیهم السلام
۱۷۵	د: سیره عقلا
۱۷۶	ه: دلیل عقلی
۱۷۶	و: دیدگاه فقهاء درباره رعایت رفق و مدارا و ظرفیت متربی در تربیت عبادی
۱۷۹	گفتار سوم: رفق و مدارا در تربیت عاطفی و ادله آن
۱۸۱	الف: قرآن کریم
۱۸۱	ب: روایات
۱۸۵	ج: سیره عقلا

د: رفق و مدارا در سیره معصومین علیهم السلام..... ۱۸۵

فصل پنجم

دیدگاه فقه امامیه در مورد رفق و مدارا در اصلاح و بازدارندگی از اشتباه

گفتار اول: دیدگاه فقه امامیه در مورد رفق و مدارا در اصلاح..... ۱۹۶

الف: قواعد و ادله عامه فقهی..... ۱۹۶

ب: ادله خاصه:..... ۲۰۸

گفتار دوم: دیدگاه فقه امامیه در مورد رفق و مدارا در بازدارندگی از اشتباه..... ۲۱۲

الف: قواعد و ادله عامه فقهی..... ۲۱۲

ب: ادله خاص..... ۲۲۰

جمع بندی و دست آوردهای فقهی رساله و پیشنهادات

گفتار اول: جمع بندی و دست آوردهای فقهی رساله..... ۲۲۷

گفتار دوم: پاسخ به سؤالات فرعی..... ۲۳۱

گفتار سوم: موضوعات پیشنهادی..... ۲۳۸

فهرست منابع:..... ۲۳۹

فصل اول

کلیات و مفاهیم

مقدمه

طرح پژوهش

در این گفتار بیان مسئله، اهمیت موضوع، اهداف پژوهش، سؤالات اصلی و فرعی، پیشینه پژوهش، فرضیه‌ها، روش تحقیق و محدودیت های انجام پژوهش بررسی خواهد شد.

۱. بیان مساله

انسان موجودی مرکب از روح و جسم، ذو ابعاد و به اصطلاح دارای ساحات وجودی است. خداوند متعال در نهاد آدمی توان، قابلیت، ظرفیت و استعدادها بالقوه‌ای به ودیعه گذارده تا به تدریج شکوفا شده و آدمی به رشد و کمال برسد؛ اما شکوفایی توانایی‌ها و استعدادها، خودبه‌خود محقق نمی‌شود بلکه باید شرایط و زمینه‌های لازم آن فراهم گردد، به مهیا نمودن این شرایط و زمینه‌ها «تربیت» اطلاق می‌شود. افراد انسانی به دلیل تفاوت در میزان رشد یافتگی استعدادها، ظرفیت‌ها و قابلیت‌ها با یکدیگر متفاوتند از این رو اولاً در مقام تربیت و دگرسازی باید این تفاوت‌ها به‌عنوان یک شاخص مهم مورد توجه مریبان قرار گیرد. ثانیاً معقول نیست از یک روش یا اقدام تربیتی ثابت برای تربیت همگان استفاده شود یعنی استلزام عقلی تفاوت توانش‌ها و استعدادهای آدمی، تنوع به‌کارگیری روش‌ها و اقدامات تربیتی است.

سنت الهی در امر تربیت، سهل‌گیری است و هرکس را به اندازه وسعش تکلیف می‌کند. از دیدگاه اسلام، مادامی که می‌توان بدون خشونت و صلابت، عدالت را برقرار کرد، اصل با مدارا است؛ در غیر این صورت نوبت به قاطعیت و شدت در برخورد می‌رسد. هدف اصلی در تربیت، رشد دادن در جهت کمال یا اصلاح و بازداشتن از صفات و رفتار نادرست است. تمامی اقدامات تربیتی در راستا تحقق این هدف صورت می‌گیرد. تلاش در جهت اصلاح رفتار دیگران در صورتی مفید است که در راستای اصلاح بینش و نگرش آنان صورت بگیرد، چون صرف تغییر رفتار بر اثر اعمال فشار دیگران یا تقلید، تا زمانی که به تغییر نگرش و در نتیجه تغییر حالت منتهی نشود، ثبات و استمرار پیدا نمی‌کند. با خشونت، زور و اجبار کردن دیگران هم نمی‌تواند اعتقادات و افکار اشخاص را تغییر دهد، بنابراین هر میزان عناصر تربیت دینی در جای خود بطور دقیق مورد بررسی کارشناسانه قرار گرفته و با دلایل استوار به اثبات رسیده باشد به همان اندازه تربیت دینی عمل نزدیکتر می‌شود. چون ممکن است برای دست‌یابی به آرمان‌ها و ارزش‌ها افراط یا تفریط صورت بگیرد که

سبب دل زدگی و بی میلی خود او و دیگران بشود. و با رعایت رفق و مدارا در تربیت می تواند همیشه میل و رغبت به حرکت و تکامل نسبت به خود و دیگران را وجود آورد.

فقه تربیتی ترکیبی از دو واژه «فقه» و «تربیت» است؛ دانش فقه تعیین کننده وظیفه‌ی عملی مکلفان در همه افعال اختیاری است و دانش «تربیت» فرایند یاری رسانی عامل انسانی (مربی) به یک انسان دیگر (متربی) برای ایجاد تغییر در ساحت‌های مختلف بدنی و روانی به هدف به فعلیت رساندن استعدادها بالقوه وی و کمال انسانی و اصلاح صفات و رفتارهای نادرست است. در دانش فقه، فقها برای رفتارهای اختیاری مکلفین، احکام الزامی و غیر الزامی (شامل بایدها و نبایدهای شرعی) تعیین می کنند و روشن است که بخشی از رفتارهای اختیاری افراد مکلف، امور مربوط به تعلیم و تربیت است. با توجه به این نکته، در فقه تربیتی با تکیه بر روش اجتهادی متعارف فقها، تلاش می شود احکام رفتارهای تربیتی مکلفین، که در این مقام به عنوان مربی و متربی از آنان نام برده می شود، تعیین شود. مربی با متربیان خود با نرمی و ملاحظت بدون اینکه مشکل و سختی را احساس کنند به سوی اهداف تربیتی مورد نظر راهنمایی کند.

با توجه به روشن نبودن حدود معنایی رفق و مدارا در تربیت و عناوین مشابهی از قبیل: لین، تسامح، تغافل، عفو و صفح و در مقابل همچون الزام، سختگیری، تنبیه، توبیخ و غیره لازم است مساله رفق و مدارا و فرق آن با مفاهیم مشابه و متقابل واضح شود. همین طور پاسخ به این سوالات که احکام خمسه به تناسب شرائط می تواند در رفق و مدارا تحقق یابد؟ رفق و مدارا در کدام ساحت های تربیتی جاری هست؟ مرجع تشخیص رفق و مدارا چیست؟ رفق و مدارا عزیمت است یا رخصت یعنی الزام آور هست یا نیست؟ ادله رفق و مدارا در ساحت اعتقادی، عبادی و عاطفی چیست؟ اینها مسایلی است بطور دقیق و کارشناسانه مورد تحقیق و بررسی قرار گیرد. تعیین احکام فقهی فعالیت‌ها و اقدامات تربیتی مهمترین رسالت فقه تربیتی (Jurisprudence Educational) است. رسیدن به حکم فقهی رفق و مدارا در تربیت ابر مبنای همین رسالت، هدفی است که این رساله در پی کشف و استخراج آن از خلال منابع و متون دینی است.

۲. اهمیت موضوع

اسلام دینی جهان شمول است و مخاطبان قرآن کریم نه تنها مسلمانان، بلکه تمامی انسان‌هایی هستند که رسیدن به اوج کمالات انسانی و رستگاری، مقصود نهایی آنان است. یکی از اصول اخلاقی، روابط اجتماعی و تربیتی که نقش بسیار سازنده و مؤثری را در بهبود زندگی خانوادگی و اجتماعی و معاشرت با مردم ایفا می کند، اصل رفق و مدارا کردن با دیگران است. در قرآن و حدیث، «اصل رفق و مدارا» به عنوان مهمترین اصل در ارشاد و هدایت انسان‌ها مورد تأکید بسیار قرار گرفته است. پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم در این زمینه می فرماید: «أَمْرُنِي رَبِّي بِمُدَارَاةٍ»

النَّاسِ كَمَا أَمَرَنِي بِإِدَاءِ الْفَرَائِضِ»،^۱ «پروردگارم مرا به مدارا و نرمی با مردم دستور فرمود، همان گونه که به انجام واجبات امر فرمود. امام باقر علیه السلام در این زمینه می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ رَفِيقٌ يُحِبُّ الرَّفْقَ، وَيُعْطِي عَلَى الرَّفْقِ مَا لَا يُعْطِي عَلَى الْعُنْفِ»^۲ «خدای عز و جل ملایم است و ملایمت را دوست دارد، و پاداشی که به ملایمت می دهد به خشونت و سخت گیری نمی دهد. مدارا نمودن اصلی است که با فضایل بزرگی مانند تواضع، صبر، کظم غیظ و دوری از خشونت، کینه ورزی و دشنام دادن همراه است، و باعث می گردد که ما از دست اندازهای زندگی به راحتی عبور کنیم و بر مشکلات فائق آییم. رسول مکرم اسلام صلی الله علیه و آله و سلم توانست با رعایت همین اصل با مشکلات غالب آمد. قرآن مجید می فرماید: (فِيمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لَئِن لَّمْ يَكُنِ اللَّهُ لِرَبِّهِمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَ اسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ)^۳ به (برکت) رحمت الهی، در برابر آنان [مردم] نرم (و مهربان) شدی! و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو، پراکنده می شدند. پس آنها را ببخش و برای آنها آمرزش بطلب! و در کارها، با آنان مشورت کن! اما هنگامی که تصمیم گرفتی، (قاطع باش! و) بر خدا توکل کن! زیرا خداوند متوکلان را دوست دارد.

مدارا نمودن ادبی در رفتار و گفتار است که حتی باید در برخورد با مخالف رعایت گردد. چنانچه خداوند در قرآن کریم می فرماید: (وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُّبِينًا)^۴

به بندگانم بگو: «سخنی بگویند که بهترین باشد! چرا که (شیطان بوسیله سخنان ناموزون)، میان آنها فتنه و فساد می کند؛ همیشه شیطان دشمن آشکاری برای انسان بوده است! خداوند در این آیه شریفه از مومنین می خواهد همیشه سخن بهتر را بر زبان آرند. آن هم بهترین از نظر محتوی، طرز بیان، که اگر این روش را ترک کنند و به خشونت در کلام و مخاصمه و لجاجت برخیزند شیطان در میان آن هافساد و فتنه می کند. در جای دیگر می فرماید: (وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ...)^۵ با اهل کتاب جز به روشی که از همه نیکوتر است مجادله نکنید...» یعنی مؤدبانه، لحن سخن دوستانه، محتوای آن مستدل، و خالی هر گونه خشونت و هتک حرمت باشد. خداوند به حضرت موسی و هارون علیهما السلام در مواجهه با فرعون به عنوان یک دشمن بزرگ می فرماید: «فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى»^۶ اما بنرمی با او

۱. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی، ج ۲ ص ۱۱۷.

۲. همان، ج ۳ ص ۳۰۸.

۳. آل عمران، ۱۵۵.

۴. اسراء، ۵۳.

۵. عنکبوت، ۴۶.

۶. طه، ۴۴.

سخن بگویید؛ شاید متذکر شود، یا (از خدا) بترسد! شهید مطهری (ره) در این باره می‌گوید: «مقصود این است که پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم دو گونه عمل می‌کرد: یک نوع عمل پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم، مهربانی و لطف بود؛ اول هم آن را ذکر می‌کند (أَحْكَمَ مَرَاهِمَهُ)؛ یعنی ابتدا از راه لطف معالجه می‌کرد، اما اگر به مرحله‌ای می‌رسید که دیگر لطف و مهربانی و احسان و نیک، سود نمی‌بخشید آن‌ها را به حال خود نمی‌گذاشت. این جا بود که وارد عمل جراحی و داغ کردن می‌شد.»^۱ بنابراین اصل اولی در اسلام، رفق و مدارا کردن و دوری نمودن از خشونت در معاشرت‌ها و برخوردها با دیگران است، ولی اگر موردی هست که مربوط به اجرای حدود و احکام می‌شود، مدارا نمودن معنا ندارد و باید قاطعیت به خرج داد و حدود را جاری نمود.

دانشمندان تعلیم و تربیت اسلامی ضمن اصل موافقت با بکارگیری مدارا، بر اولویت داشتن آن در میان دیگر اصول و روش‌های تربیتی تأکید دارند. آنها بطور صریح و مستقیم از عنوان «مدارا» و یا از واژه «رفق» استفاده کرده‌اند. متخصصان تعلیم و تربیت با تبعیت از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم شیوه اساسی خود را در تعلیم و تربیت بر مهرورزی و محبت استوار ساخته‌اند؛ و تسهیل، تیسیر، رفق و مدارا، رأفت و مهربانی را در تربیت پیشنهاد می‌کنند.

متخصصین تربیت در باب نرمش با مرتبی می‌گوید: باید کاری کرد که کودک با میل، رغبت و شوق پذیرای تربیت و آنچه مربی می‌خواهد، باشد نه اینکه از مربی و والدین رمیده و فراری شود لذا با کودک باید راه رفاقت و نرم‌خویی و ملاحظت را در پیش گرفت، نه خشونت و سختگیری.^۲

توسل به خشونت و زور ساختار اعتقادات و افکار اشخاص را دگرگون نمی‌سازد؛ لذا شیوه صحیح و مؤثر در این زمینه، به‌کارگیری تشویق، رفق و مدارا، دیگر اصول و روشهای تربیتی می‌باشد. مربی با رفق و مدارا از عواطف و احساسات برای تغییر نگرشها و اصلاح رفتار کمک می‌گیرد.^۳ دانشمندان اسلامی، استبداد و سخت‌گیری مریبان نسبت به کودک را روا نمی‌دانند و مقتضای تدبیر صحیح و عملی و سازنده این است که تربیت کودک و نوجوان با رفق و مدارا آغاز گردد و رفتار پسندیده‌ی او مورد تأیید قرار گیرد و از رفتار ناپسندش توبیخ و نکوهش به عمل آید.^۴

برای اینکه تربیت دینی در مسیر درست خود به پیش برود و به اهداف خود برسد لازم است عناصر تشکیل دهنده‌ی نظام تربیت دینی واضح و منقح شود چرا که در غیر این صورت تربیت دینی در عمل از مسیر صحیح منحرف شده و گرفتار

۱. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۷، ص ۲۴۸.

۲. حسینی زاده، سید علی، تربیت فرزند، سیره تربیتی پیامبر (ص) و اهل بیت (ع)، ص ۱۴۴.

۳. ابروانی، جواد، خاستگاه مدارا و عفو از دیدگاه قرآن و حدیث، مجله الهیات و حقوق، ص ۱۵۱.

۴. حجتی، سید محمد باقر، شرایط و کارآیی تنبیه در تربیت کودک و نوجوان، مجله حوزه و دانشگاه، ص ۴۵.

آسیب ها و لغزش های می شود. با روشن شدن موضع اسلام درباره رفق و مدارا در تربیت دینی و حدود و ابعاد آن موجب مانع بسیاری از لغزش ها و آسیب های مرتبط می شود. از آنجا که دین مبین اسلام برای تربیت دینی رعایت رفق و مدارا را بیان کرده است لازم است بررسی فقهی دقیق رفق و مدارا و مسایل پیرامون آن مورد تحقیق قرار بگیرد. به همین منظور در این تحقیق سعی می شود که رفق و مدارا در تربیت از دیدگاه فقه امامیه بررسی و حکم فقهی رفق و مدارا در ساحت های مختلف تربیتی (اعتقادی، عبادی و عاطفی) جداگانه بیان شود تا در مقام عمل برای مربیان مشکلی پیش نیاید.

مجمع عمومی یونسکو در تاریخ ۱۶ نوامبر سال ۱۹۹۵ بیانیه اصول تحمل آرای دیگران را به تصویب رساند.^۱ در این بیانیه از جمله آمده است: مدارا با کوتاه آمدن، تمکین یا چشم پوشی هم طراز نیست... مدارا به معنای پذیرش این واقعیت است که همه انسانها، با تمامی اختلافات ظاهری، موقعیتی، زبانی، رفتاری و ارزشی، حق آن را دارند که در صلح زندگی کنند و همان طور که هستند، باشند. به علاوه تحمیل دیدگاه های شخصی به دیگران مجاز نیست.^۲

۳. اهداف پژوهش

پژوهش حاضر دو دسته اهداف را پیش رو دارد:

اهداف نظری:

کشف دیدگاه اسلام درباره رفق و مدارا در تربیت و به چالش کشیدن رویکرد مخالف مبنی بر محدود ساختن رفق و مدارا و کار بست روش های سخت گیرانه در تربیت.

اهداف کاربردی:

ارائه دستور العمل به دست اندکاران، مربیان، والدین و معلمان بویژه طراحان متون تعلیم و تربیت جهت افزایش اثر بخشی فعالیت آنان؛ جلب توجه برنامه ریزان مواد درسی در عرصه تعلیم و تربیت به ویژه طراحان متون تربیتی به شرایط و ملزومات کاربرد رفق و مدارا در آموزش.

۴. نظریه پردازی یا نوآوری تحقیق

۱. تعیین حکم شرعی رفق و مدارا در تربیت.

۱. DECLARATION OF ON TOLERANCE, ۱۹۹۵ PRINCIPLES

۲. علی آقا بخشی و دیگران، ۱۳۷۹، ص ۵۹۰.

۲. کشف و استخراج قواعدی تربیتی به عنوان راهنمای عمل در حوزه های مختلف تربیتی.

۵. پرسش های پژوهش

سئوال اصلی:

دیدگاه فقه امامیه درباره رفق و مدارا در تربیت چیست؟

سئوال فرعی:

۱. تعریف رفق و مدارا چیست، تفاوت آنها نسبت به هم و نسبت به مفاهیم همچون تساهل و تسامح و لین و عفو چیست؟

۲. دیدگاه فقه امامیه درباره اصل یا روش بودن رفق و مدارا در تربیت چیست؟

۳. دیدگاه فقه امامیه درباره مرجع تشخیص رفق و مدارا چیست؟

۴. دیدگاه فقه امامیه درباره عزیمت یا رخصت بودن و عدم جواز رفق و مدارا در تربیت چیست؟

۵. دیدگاه فقه امامیه در مورد رفق و مدارا در ساحت های اعتقادی، عبادی و عاطفی چیست؟

۶. دیدگاه فقه امامیه در مورد رفق و مدارا در حذف و باز دارندگی فرد از اشتباه چیست؟

۷. دیدگاه فقه امامیه در مورد رفق و مدارا در راستای اصلاح و تغییر تربیتی فرد چیست؟

۶. پیشینه پژوهش

در این بخش سابقه بحث رفق و مدارا در تربیت را هم به جهت پژوهش هایی که در خصوص آن صورت گرفته و هم آرا و افکاری که درباره آن در اسلام و در مغرب زمین مطرح است را اجمالاً بررسی خواهیم کرد.

الف: رفق و مدارا در مغرب زمین

رفق و مدارا در مغرب زمین از پیشینه متفاوتی در تعلیم و تربیت برخوردار است به گونه ای که از سوی دانشمندان غربی بحث های مشابهی در این رابطه صورت گرفته است. چنانچه در زمینه سبک های فرزند پروری سه نوع سبک مستبد، سهل گیرانه و مساوات طلب مطرح شده است.^۱ همچنین در زمینه الگوهای تربیتی، چهار الگو وجود دارد: الف: الگوی تربیتی مبتنی بر عدم محبت و سختگیری؛ ب: الگوی تربیتی مبتنی بر محبت و عدم قاطعیت؛ ج: الگوی تربیتی

۱. مک گراو، فیلیپ، روان شناسی خانواده موفق، محمد محمدی شریعت باقری، ص ۱۴۳.

مبتنی بر عدم محبت و عدم قاطعیت؛ د: الگوی تربیتی مبتنی بر محبت و قاطعیت.^۱ بر این اساس، کودک در عین اینکه تربیت می‌شود مورد مهر و محبت و مدارا نیز واقع می‌شود. در میان تحقیقات انجام شده، نتایج تحقیقات بامریند (۱۹۷۳)، نشان داده است که فرزندان والدین مهربان و گرم، کارآمد و متکی به خود هستند، و والدینی که زیاد از حد بر فرزندان خود تسلط دارند، اولادشان از احساس امنیت و اعتماد به نفس کافی برخوردار نیستند، و والدین سهل‌گیر فرزندان بار می‌آورند که از لحاظ خویشترداری در سطح پایین برخوردارند. نتایج مطالعات برونشترین (۱۹۹۴)، نشان داده است که بین شیوه‌های فرزندپروری گرم و حمایت‌کننده و رفتار خودابرازی کودک، رابطه وجود دارد. همچن (۱۹۹۶)، در مطالعات خود در رابطه با خانواده‌های کودکان بیش‌فعال نتیجه گرفته است که کودکان بیش‌فعال دارای پدران سختگیر و محدودکننده و مادرانی بودند که نسبت به سایر مادران، از تنبیه بدنی بیشتری استفاده می‌کردند.^۲

ب: رفق و مدارا در اسلام

یکی از مباحث مهم تربیتی مسئله رفق و مداراست که نرمی و آسان‌گیری در امور تربیتی می‌باشد. در آیات قرآن نیز بسیار به این مسئله اهمیت داده شده است و عفو و سازش را در هر امری مقدم می‌داند. رفق و مدارا بطور کلی در اسلام مطرح بوده است؛ به‌گونه‌ای که قابسی (۳۲۴-۴۰۳ق)، حُسن رعایت معلّم و رفق و مدارای او نسبت به کودکان را از جمله وظایف معلم بر می‌شمارد.^۳ همچنین ابن جماعه کنانی (۶۳۹-۷۳۳ق)، ضمن بحث «آداب معلم در ارتباط با شاگرد» در شمار نهمین ادب می‌گوید: زمانی که شاگرد فوق طاق و تحملش در تحصیل گام بردارد معلم او را به مدارا با خود توصیه نماید.^۴ شهید ثانی (۹۱۱-۹۶۶ق) یکی از آداب معلم در امر تدریس را مدارا در کیفیت خطابات و شنیدن پرسش‌های آنان می‌داند.^۵ ری شهری در کتاب العلم و الحکمة هفت مورد از آداب معلم را بر می‌شمارد که یکی از آنها رفق و مدارا با مرتبی است.^۶ استاد اعرافی ضمن بحث از اصول و روش‌های ساحت تربیت خانوادگی، با توجه به اصل

۱. هاک، پل، موفقیت در تربیت فرزندان، حسین صیفوریان، محمد طاهر ریاضی ارسی، ص ۶۰.

۲. کلانتری مهرداد، مولوی حسین، توسلی میترا، رابطه بین شیوه‌های فرزند پروری و اختلالات رفتاری در کودکان پیش دبستانی شهر اصفهان، مجله دانش و پژوهش در روانشناسی، شماره ۲۴، ص ۵۹-۶۸.

۳. حجتی سید محمد باقر، شرائط و کارانی تنبیه در تربیت کودک و نوجوان، مجله حوزه و دانشگاه ش ۴۰، ص ۶۸۸.

۴. ساکت، محمد حسین، آموزشنامه: فرهنگ فرادهمی و فراگیری در اسلام، گزارش و پژوهش، ص ۵۳۷.

۵. شهید ثانی، منیه المرید، اسماعلیان، ص ۹۷.

۶. ری شهری، العلم و الحکمة، دار الحدیث، ص ۳۲۳.

رعایت توان و ظرفیت متربی و نیز اصل عدم تحمیل مافوق طاقت او، یکی از روش‌های مورد استفاده در این اصول را روش رفق و مدارا دانسته و به بررسی فقهی برخی از روایات موجود در این زمینه پرداخته است.^۱

باقری، در بحث آسیب‌شناسی تعلیم و تربیت، سهل‌گیری در امر تربیت را بهترین راه حل برای بدام نیافتادن در دو طیف کمال‌گرایی غیر واقع بینانه و سهل‌انگاری می‌داند؛ زیرا در این روش، هم به ظرفیت‌های متربی توجه می‌شود و هم ضمن حفظ ضوابط و معیارها افراد از بی‌مبالاتی و خمودی پرهیز داده می‌شوند.^۲ حسینی‌زاده در این رابطه می‌گوید: باید کاری کرد که کودک با میل، رغبت و شوق پذیرای تربیت و آنچه مربی می‌خواهد، باشد نه اینکه از مربی و والدین رمیده و فراری شود لذا با کودک باید راه رفاقت و نرم‌خویی و ملاحظت را در پیش گرفت، نه خشونت و سختگیری. ایشان پیامدهای رفق و مدارا را خیر و برکت، امنیت، خوشبختی، مسالمت و کینه‌زادایی، کامیابی و پایداری، رزق و روزی می‌داند.^۳ داوودی با توجه به سیره معصومان مؤلفه‌هایی را برای حدود رفق و مدارا ارائه می‌کند، از جمله: جهل و علم؛ توان جسمی؛ درجه ایمان؛ واجب یا غیر واجب بودن عمل.^۴

اما برخی از مباحثی که به رفق و مدارا بطور خاص به شکل مقاله‌های پژوهشی، پایان‌نامه‌ها و کتابها بحث کرده است را به اختصار اشاره می‌کنیم

الف: مقاله‌های پژوهشی

۱. رفق و مدارا در تربیت دینی. زهرا حسین آبادی - عضو هیات علمی دانشگاه گیلان، گروه معارف اسلامی

این مقاله به بررسی رفق و مدارا در منطق اسلام و تقابل آن با جهان بینی اسنان معاصر غربی پرداخته و ضمن اشاره به جایگاه رفق و مدارا در آیات و روایات، آثار و پیامدهای رفق و مدارا در تربیت دینی بیان شده است. این پژوهش فاقد بحث فقهی رفق و مدارا می‌باشد.

۲. رفق و مدارای تربیتی در سیره معصومین (ع) محمد داودی، حوزه و دانشگاه ۱۳۸۰ شماره ۲۸.

این مقاله مفهوم، جایگاه و موارد رفق و مدارا محدوده و آثار تربیتی آن را در کلام و سیره معصومین (ع) بحث کرده است همچنین رفق و مدارا در تبیین مسائل دینی، رفق و مدارا در تربیت عبادی کودکان و رفق و مدارا در موعظه مورد بررسی قرار می‌دهد. این مقاله هم فاقد بحث فقهی می‌باشد.

۱ اعرافی، علی رضا، فقه تربیتی، سال تحصیلی ۸۹-۹۰.

۲. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۲، ص ۲۹۳.

۳. حسینی‌زاده، سید علی، تربیت فرزند، سیره تربیتی پیامبر (ص) و اهل بیت (ع)، ص ۱۴۴، قم.

۴. داوودی، محمد، رفق و مدارای تربیتی در سیره معصومین (ع)، مجله حوزه و دانشگاه، شماره ۲۸، ص ۹۶-۱۰۹.